

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Херсонського державного університету
докторці соціологічних наук, професорці,
деканесі факультету психології, історії та
соціології Херсонського державного
університету

Шапошниковій Ірині Василівні

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора географічних наук, професора,
завідувача кафедри економічної та соціальної географії Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Мезенцева Костянтина Володимировича

на дисертаційну роботу **Лозової Людмили Вікторівни**

**«Патерни внутрішньої міграції населення України під час війни:
регіональний аналіз і синтез»**

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю
106 «Географія» з галузі знань 10 – Природничі науки

Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій. Масштаби міграційних потоків українського населення внаслідок військової ескалації та окупації території України російськими військами є найбільшими з часів Другої світової війни. Нова хвиля вимушених мігрантів стала соціальним викликом як в межах окремих регіонів України, так і для низки країн, які прийняли українських біженців. Особливої уваги потребують вивчення внутрішні переміщення населення, оскільки внутрішня міграція суттєво впливає на зміни просторових патернів демографічних та інших процесів на національному та регіональному рівнях. У регіональному контексті в умовах війни є очевидними тренди переміщення до умовно більш «безпечних» регіонів. Це, безперечно, має вплив на процеси працевлаштування, інтеграцію до нових територіальних спільнот, адаптацію та можливості самореалізації вимушено переміщених осіб.

Дослідження потреб ВПО, особливостей їх працевлаштування, професійної самореалізації, умов адаптації та мотиваційних чинників переміщення дає змогу проаналізувати не тільки напрямки та причини виникнення основних векторів внутрішнього міграційного руху, але і охарактеризувати необхідну регіональну систему підтримки і соціальних заходів, які будуть спрямовані на реалізацію соціально-економічної та психологічної допомоги переміщеним особам і сприятимуть їх добровільному поверненню до регіонів їх попереднього проживання. Таким чином, вибір теми

дисертаційного дослідження є актуальним і обґрунтованим, а обрана тема відповідає науковій проблематиці з галузі знань 10 Природничі науки та спеціальності 106 Географія.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Аналіз дисертації та публікацій Лозової Л. В. дає підстави зробити висновок про те, що наукові положення, висновки і рекомендації дисертаційного дослідження є достовірними, достатньо науково обґрунтованими, що підтверджується широким аналізом суспільно-географічних та інших літературних джерел (211 найменувань). Дослідження спирається на праці українських та зарубіжних дослідників, зокрема стосовно процесу вимушених переміщень населення внаслідок суспільних та природних викликів, адаптації населення в нових регіонах проживання та їх соціальної підтримки. Авторкою опрацьовані матеріали, які висвітлюють світовий досвід вимушеного переселення, викликаного війною, та післявоєнного відновлення.

Структура дисертації, логічність та послідовність сформульованих в ній завдань, застосування широкого спектру дослідницьких методів є запорукою досягнення поставленої мети. Обґрунтованість проведеного дослідження підтверджується вдалим та коректним застосуванням загальних та конкретно наукових методів, зокрема, методів аналізу та синтезу, наукового опису та спостереження, історичного, картографічного тощо. Для визначення мотиваційних чинників переміщення, ключових суспільних потреб, труднощів у соціальній, економічній, трудовій та культурній адаптації ВПО і населення, що має досвід окупації, здобувачка використала методи опитування та глибинних інтерв'ю, результати яких дозволили визначити контекстуальні особливості моделей реагування і адаптації населення до реалій широкомасштабного вторгнення і окупації. Дослідження вимушених міграцій в Україні проведено здобувачкою у шість етапів, що дало змогу досягти мети дослідження, виконати усі поставлені завдання, достатньою мірою висвітлити проблемні питання, сформулювати відповідну методику та підходи до вивчення регіональних патернів внутрішньої міграції у контексті суспільно-географічного дослідження. Обробка та візуалізація інформації здійснювалася автором з використанням адекватних програмних засобів.

Наукова новизна результатів дослідження, що представлені в дисертаційній роботі Лозової Л. В., конкретизується у низці теоретичних положень і методичних підходів, рекомендаціях та висновках. Зокрема, вперше було здійснено комплексний аналіз внутрішніх міграцій населення України в регіональному контексті в період XX-XXI ст., виявлено специфіку мотиваційних чинників внутрішніх міграційних процесів з урахуванням суспільних потреб ВПО, удосконалено та систематизовано поняття міграційних процесів та поглиблено окремі теоретичні положення, що дозволяють достатньою мірою охарактеризувати регіональний вимір сучасних міграційних переміщень внаслідок російсько-української війни. В процесі дослідження авторка вдало

використовує суспільно-географічний підхід у виявленні регіональних патернів та мотиваційних чинників внутрішніх міграційних процесів.

Також вперше з початку повномасштабного вторгнення було проведене дослідження мотиваційних чинників, які зумовили формування просторових патернів переміщення, ключових суспільних потреб, труднощів в соціальній, економічній, трудовій та культурній адаптації ВПО і населення, що має досвід окупації шляхом проведення опитування та глибинних інтерв'ю.

Заслуговують на увагу результати, що отримані авторкою в процесі апробації методики суспільно-географічного дослідження внутрішніх міграційних процесів в Україні.

Стиль викладання дисертації, відповідність її тексту встановленим вимогам. Зміст дисертаційної роботи Лозової Л.В. викладений у логічній послідовності, складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Структура роботи відповідає меті і поставленим завданням, повною мірою презентує отримані авторкою результати. Дисертаційна робота за структурою, змістом, обсягом та оформленням відповідає вимогам до написання дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 106 Географія. Результати досліджень викладені у науково коректному вигляді, основні ідеї чітко аргументовані, текстова і картографічна частини оформлені згідно до чинних вимог.

Дисертаційна робота Лозової Л. В. є самостійною науковою працею, в якій відображені власні ідеї і напрацювання авторки, що дозволило вирішити поставлені у роботі завдання, містить змістовні положення і висновки, сформульовані дисертанткою особисто. Висновки рецензованої дисертації сформульовано чітко та несуперечливо, представлені в роботі узагальнення є обґрунтованими. Використані у дисертаційному дослідженні ідеї і положення інших науковців мають відповідні посилання і використані з метою аргументування авторських висновків.

Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання. Дисертаційне дослідження Лозової Л. В. має важливе науково-теоретичне і практичне значення. Особистий внесок дисертантки в розвиток суспільної географії полягає в удосконаленні суспільно-географічних підходів до дослідження патернів внутрішньої міграції українського населення. Розроблені та запропоновані в дисертаційній роботі наукові підходи, висновки та практичні рекомендації можуть бути використані для покращення діяльності органів місцевого самоврядування, зокрема, в процесі розробки стратегій щодо комплексного відновлення громад Херсонщини.

Дисертаційне дослідження виконувалося у відповідності до напрямів науково-дослідної та освітньої діяльності кафедри географії та екології Херсонського державного університету, а також у рамках розробки Регіональної Стратегії розвитку та програми комплексного відновлення території Голопристанської міської територіальної громади Херсонської області

адміністрацією Голопристанської міської військової адміністрації Скадовського району Херсонської області (довідка від 08 лютого 2024 року №Л-8/02-49).

Результати дослідження впроваджено в освітній процес на кафедрі географії та екології Херсонського державного університету (довідка від 03 квітня 2024 року №03-32/545), що сприяло осучасненню змісту і викладання дисциплін «Географія населення», «Методи географічних досліджень», «Економічна і соціальна географія України». Окремі положення дисертаційної роботи впроваджені в освітній процес при підготовці й викладанні шкільного курсу географії на засадах інтегративно-предметного підходу до реалізації цілей і завдань природничої освітньої галузі в закладах загальної середньої та вищої освіти. Методичні підходи, розроблені в процесі дослідження, впроваджено при підготовці і викладанні шкільних курсів географії Одеського ліцею №6 ОМР та були апробовані у процесі підготовки дослідницьких пропозицій учасників Малої академії наук за секцією «Географія» (довідка від 05 березня 2024 року №01-32/139). У дисертаційному дослідженні на основі суспільно-географічного аналізу регіональних особливостей, патернів і мотиваційних чинників внутрішніх міграційних процесів в Україні, що сформувалися внаслідок російської військової агресії, обґрунтовано складові успішної стратегій адаптації та суспільної реінтеграції внутрішніх мігрантів.

Аналіз змісту дисертації. Структура і зміст дисертаційної роботи Лозової Л. В. відповідають меті і поставленим завданням, зміст роботи повною мірою презентує отримані авторкою результати.

У *вступі* охарактеризовано актуальність теми, визначено мету та завдання, об'єкт та предмет дослідження, обґрунтовано вибір методів, визначено положення наукової новизни та практичне значення одержаних результатів, викладено інформацію про особистий внесок авторки у дослідження.

У *першому розділі* авторкою було проаналізовано та узагальнено сучасне уявлення про міграційний процес як суспільне явище. Показано, що на формування міграційних рухів впливають історичні, демографічні, економічні, соціальні, військово-політичні, етнічні, релігійні та соціокультурні чинники. Особливий акцент зроблено на сутності внутрішніх міграцій як найбільш поширеної форми переміщень населення. Розкрито особливості впливу таких факторів, як війна, політичні переслідування, природно-техногенні катастрофи, які суттєво змінюють інтенсивність внутрішніх міграцій, причини й способи їх реалізації. У цьому контексті в роботі докладно проаналізовано вимушені міграції та примусові міграції у історичній ретроспективі в Україні, а також вимушені міграції та депортації українського народу в період ХХ-ХХІ століть.

Авторкою сформульовано методику дослідження, що дозволило змістовно несутверливо сформулювати теоретичний та прикладний каркас дисертаційного дослідження на основі використання філософських, загальнонаукових та конкретнонаукових методів. В основу дослідження, зокрема, покладено методи аналізу та синтезу, наукового опису та спостереження, систематизації, ретроспективного аналізу, статистичні,

порівняльно-географічний, історичний методи. Значно посилило обґрунтованість отриманих результатів використання методів опитування (для визначення мотиваційних чинників переміщення, ключових суспільних потреб, труднощів в соціальній, економічній, трудовій та культурній адаптації ВПО і населення, що має досвід окупації), глибинних інтерв'ю (для отримання детального та контекстуального розуміння моделей реагування і адаптації населення до реалій широкомасштабного вторгнення і окупації), картографічного (для просторової візуалізації результатів дослідження), а також SWOT-аналізу (для визначення передумов успішної адаптації і суспільної реінтеграції внутрішніх мігрантів в рамках заходів регіональної політики).

У *другому розділі* авторкою охарактеризовано складні суспільні процеси і виклики, що почалися в Україні з 2014 року у зв'язку із анексією АР Крим та початком війни на сході країни, окупацією частин Донецької та Луганської областей, проаналізовано перші вектори внутрішніх переміщень та виникнення в соціальному просторі України окремої категорії вимушено переміщених осіб. Також охарактеризовано масштаби, напрями і регіональні патерни внутрішніх міграційних процесів в Україні впродовж періоду повномасштабного вторгнення після 2022 року.

Третій розділ містить ключові результати дисертаційного дослідження. У результаті опитування та глибинних інтерв'ю виявлено специфічні мотиваційні чинники, які зумовлюють істотні суспільні перетворення, викликані війною. При цьому дослідження підтвердило, що чим довше населення знаходиться в окупації, тим слабкішим стає їх зв'язок з державою і стають складнішими заходи реінтеграції. У роботі обґрунтовано, що процесу адаптації і реінтеграції сприяють соціальна підтримка близьких, друзів, громади; професійні уміння та навички, що допомагають у самореалізації; культурна відкритість та соціальна доступність, можливість бути конкурентно спроможними на ринку праці. Особливий інтерес становлять дослідження двох кейсів. Так, дослідження ВПО, які переселилися до м. Одеси, дозволяє стверджувати, що ключові чинники переміщення обумовлені пошуком безпеки, а найбільші потреби серед ВПО пов'язані з економічно-соціальним забезпеченням. За результатами проведених опитувань та інтерв'ювання обґрунтовано, що головною передумовою реалізації регіональних програм та проєктів з повоєнної відбудови України і реінтеграції внутрішніх мігрантів є відновлення безпеки, а основним чинником успішної подальшої адаптації ВПО чи їх реінтеграції в рідному регіоні є формування економічного та соціального стану країни, що сприятиме повоєнному відновленню, залученню міжнародних інвестицій, розвитку бізнесу та, як наслідок, поверненню громадян України до регіонів їх походження.

Загальні висновки адекватно узагальнюють та підсумовують отримані наукові результати у відповідності до поставлених завдань. Список використаних джерел достатньо повний та налічує 211 найменувань. Додатки містять інформаційно-статистичні та графічні матеріали і представлені 13

таблицями та 29 рисунками, що покращує розуміння ходу та результатів виконання дисертаційного дослідження.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження та наукових положень в опублікованих працях. Основні положення і результати дослідження опубліковані у 14 наукових працях загальним обсягом 5,53 д.а., з яких 5 статей у наукових фахових виданнях України загальним обсягом 3,55 д.а., (з них 3,0 належить авторці), стаття у зарубіжному виданні, що індексується наукометричною базою Scopus обсягом 0,51 д.а., (з них 0,1 д.а. належить авторці), тези доповідей на міжнародній науковій конференції обсягом 1,47 д.а., (з них 1,35 д.а. належить авторці). Опубліковані праці повною мірою відображають основні положення дисертації, які винесені на захист. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті ідеї та розробки, які належать здобувачці особисто.

Дискусійні положення дисертаційного дослідження, зауваження та пропозиції. Як і будь яке наукове дослідження, дисертація Лозової Л. В. поряд з безсумнівними позитивними рисами, містить ряд суперечливих, дискусійних положень. Зокрема:

1. Метою дисертаційного дослідження визначено суспільно-географічний аналіз регіональних особливостей, патернів і мотиваційних чинників внутрішніх міграційних процесів в Україні (с. 17). Проте в роботі неодноразово аналізуються й зовнішні міграції (зокрема, у підрозділі 2.2 «Сучасні внутрішні переміщення населення України внаслідок повномасштабного військового вторгнення з 2022 року»). Більше того, подекуди поняття внутрішньої та зовнішньої міграції сплутані. Так, рис. 2.1 названо «Кількість біженців в Україні станом на 2017 рік» (поява біженців – це результат зовнішніх міграцій), натомість на самій діаграмі відображено кількість ВПО (поява вимушених переселенців – це результат внутрішніх міграцій). І далі зазначається, що «найбільша кількість біженців зареєстрована саме в Донецькій та Луганській областях» (с. 65), що є неможливим, оскільки статус біженця можна отримати тільки за межами країни походження.

2. Предмет дослідження варто було деталізувати, оскільки визначення його як «регіональні особливості, патерни і мотиваційні чинники внутрішніх міграційних процесів» (с. 18) не визначає територіальних та часових рамок і стосується будь-якої території у будь-який період, що певною мірою суперечить темі та меті дослідження, де чітко визначено територію України в період російсько-української війни.

3. У методологічній частині дослідження недостатньо обґрунтовано вибір дослідницьких кейсів – міста Одеси та Херсонської області. У роботі не пояснено, чому опитування вимушених переселенців проводилося саме в Одесі, а глибинні інтерв'ю – в Херсонській області. З методичної точки зору, логічніше було б і опитування і глибинні інтерв'ю провести для однієї або обох територіальних одиниць разом, оскільки глибинні інтерв'ю спрямовані на

деталізацію, поглиблене розуміння ситуації, загальні контури якої можна виявити через опитування.

4. Викликає певні сумніви доцільність аналізу сутності міграцій в глибокій ретроспективі, починаючи, за словами авторки з «переміщення архаїчних людей» (с. 24-25, додаток А). Зважаючи на об'єкт та мету дослідження, у теоретичному розділі доцільніше більший акцент було зробити на розумінні вимушених переміщень, викликаних війною та геополітичними конфліктами.

5. У роботі містяться технічні огріхи, наприклад, Е.Ровенштейн замість Е.Равенштайн (с. 26, 29), назва книги М. Пістуна «Теорії основи суспільної географії» замість «Основи теорії суспільної географії» (с. 49), «Регіональна політика регіону, яка направлена на забезпечення соціальних потреб внутрішньо перемінених осіб» (с. 90) тощо.

Загальний висновок та оцінка дисертації щодо присудження ступеня доктора філософії. Дисертаційна робота Лозової Людмили Вікторівни на тему «Патерни внутрішньої міграції населення України під час війни: регіональний аналіз і синтез» є самостійним завершеним науковим дослідженням, що виконане на актуальну тему, містить наукову новизну та обґрунтовані практично значимі результати, які в сукупності вирішують важливе науково-практичне завдання.

Дисертаційна робота Лозової Людмили Вікторівни відповідає спеціальності 106 Географія галузі знань 10 Природничі науки та вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року №44 зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21 березня 2022 року № 341, а також «Вимогам до оформлення дисертації», затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року №40, а її авторка заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 106 Географія з галузі знань 10 Природничі науки.

Офіційний опонент:

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної
географії Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Костянтин МЕЗЕНЦЕВ

ПІАПКС засвідчую
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР Н
КАРАУЛЬНА Н.В.
2024Р

